

HOLLER LÁSZLÓ

Az *agg* és az *ó* szócsaládjai összetartozásának kérdéséről

The object of this study is the following unsettled question: do the word-families of Hung. *agg* and Hung. *ó* have a common origin or not. In 1917, József Szinnyey postulated the common root of these two groups based on the word *ohut* [oɣut] in the Tihany charter from the year 1055, positing that the meaning for this word is 'old road' – this interpretation of *ohut* is generally excepted to this day. However, closer examination reveals some difficulties concerning this meaning. As it is part of a geographical name, it would be a unique example from a typological point of view. Moreover – *ut* 'road' would be the only word in the charter to appear both with and without the final consonant *-u*. According to the author's reasoning, from the etymological point of view, the relatedness of the two families is an unsubstantiated hypothesis and one should postulate the existence of two independent word families:

- *agg* 'very old (esp. person)', *aggik* 'olden, aging', moreover their derivatives *aggik* 'shrink', *aggódik* 'anxious, ruminate on something'; their common PFU etymon being *šonkɜ;
- *ó* 'old, ancient (object)', *avul* 'become obsolete', *avas* 'rusty, musty', *avar* 'fallen leaves' and their derivatives; their common PU etymon being *oma.

Keywords: Finno-Ugric, etymology, PFU etymon *šonkɜ; PU etymon *oma; PFU etymon *anke; Hung. *agg* 'very old'; Hung. *aggik* 'olden, aging'; Hung. *ó* 'old, ancient (object)'; Hung. *avul* 'become obsolete'; Hung. *avas* 'rusty, musty'; Hung. *avar* 'fallen leaves'; Finn. *ankea* 'tight, strict, needy'; Tihany-charter from 1055.

1. A magyar nyelvtörténeti és az uralisztikai szakirodalomban mindmáig nyitott kérdésként szerepel, hogy a magyar *agg* 'öreg' és szócsaládja, illetve az *ó* (~ *avul*) 'régí' szócsaládja etimológiailag közös gyökerű-e vagy sem (EWUng 1: 10–11 *agg*, *aggik*¹, 1: 61–62 *avik*¹, *avul*, 2: 1052 *ó*, UEW 1: 448 *šonkɜ (*šonɜ³)). Bár mind hangtörténetileg, mind szemantikailag lehetséges a közös eredet feltételezése, azonban a jelen dolgozatban abban az irányban kívánok érvelni, hogy a két szócsalád nem közös eredetű.

Az alábbiakban megvizsgálom, hogy a két szócsalád összetartozásának gondolata milyen érveken alapul. Emellett érinteni fogok néhány további kérdést is, így az *ó* ~ *avul* szócsalád esetében az *avas* jelentésváltozatainak az ügyét, az *agg*

szócsaládjá esetében pedig a jelentésük alapján különböző csoportokba sorolt szavaink közös vagy külön eredetének a kérdését is.

2. Először is azt a kérdést vizsgálom meg, hogy mi vezette nyelvtörténészeinket az *ó* és *agg* szócsaládjai közös eredetének feltételezéséhez.

2.1. Kezdjük vizsgálatunkat a Czuczor–Fogarasi szótárnál. A szerzők már itt felvetik az *agg*-nak az *avas*-sal és az *avul*-lal való etimológiai kapcsolatát, mint az általuk lehetségesnek tartott két lehetőség egyikét. A *agg* (2) szócikkben a következőket írják – a mai olvasó számára meglehetősen *elavult* szóhasználattal és erősen *aggályos* érveléssel: „Ha ezen szóban első tulajdon értelményül az *ó* kort veszszük, úgy elemezhetni, hogy gyöke *ag* vagy *agg* az *av* gyökből eredne, honnan *avas*, *avul* szók is származnak, miszerint *agg* annyi mint *av-ag*, hosszabban *avatag*” (CzF 1: 44). Mivel az *avas*-ról azt mondják, hogy „az *av* azaz *ó* gyök származéka” (CzF 1: 226), így kétségtelenül megfogalmazták az *agg* és az *ó* etimológiai összetartozásának lehetőségét. A magyarázatukból kitetsző *av-ag* > *agg* származtatás azonban bizonyosan hibás.

A következő fél évszázad folyamán – úgy tűnik –, a magyar nyelvtörténeti irodalom elutasította ezt az elgondolást – mégpedig teljesen indokoltan.

2.2. A Gombocz–Melich-féle Magyar etymologiai szótár 1914-ben megjelent első füzetében két szócikkben tárgyalta az *agg*-ot: az egyikben az *agg* ’öreg’ melléknevet s az *agg*, *aggik* ’megöregszik’ igét, a másikban a tájnyelvi adatokból vett ’összezsugorodik’, s az ehhez kapcsolható ’szorong, búsul; töpreng’ jelentésű *agg*, *aggik* szót (EtSz 1: 24–25, 25–26). E szócikkekben Gombocz és Melich sehol nem utaltak az *ó*-val való összefüggésre. Hasonlóképpen, az *avas* tárgyalásánál közlik, hogy „Nyilván az *ó* ’rég’ szó származéka”, illetve az *avik* második jelentésénél, hogy „Az egész szócsalád az *ó* ’alt’ mn. származéka” (EtSz 1: 182–183, 185–187), és szóba se kerül az *agg*-gal való esetleges kapcsolat.

2.3. Az *agg* és az *ó* összefüggésbe hozásának 20. századi története a következő. 1916-ban Szinnyei József a Königsbergi szójegyzékhez fűzött véleményében azt a feltételezést fogalmazta meg, hogy az *ou* kettőshangzóból *ó*-vá válás már a 11. század közepén megindult, s ehhez az 1055. évi tihanyi oklevél (a továbbiakban TA) két adatát tekintette bizonyítéknak, nevezetesen az *ohut* és a *segisto* szavakat (Szinnyei 1916: 253). Ennek háttérében az állt, hogy Szamota István, aki az oklevél első – egyébként kiváló – monografikus nyelvészeti feldolgozását adta, az előbbit az *Ó* szó előfordulásaként, ’ó-út’-ként értelmezte, az utóbbit a *Tó* címszó alatt közölte (Szamota 1895: 140, 143).

Ez utóbbiról sem Szamota, sem Szinnyei még nem tudhatta, hogy csak utólagos javítás következménye, s eredetileg az *-i* végű *segisti* tónév szerepelt az ok-

levélben. Ezt gondos elemzéssel Jakubovich Emil mutatta ki (Jakubovich 1923–1924: 78–87; l. még: Holler 2010: 50).

De ennek Melich János szinte bizonyosan már egy évtizeddel korábban tudatában volt. Ugyanis ő volt az, aki 1914-ben először publikálta, hogy az oklevélben a *mortis*nak nevezett birtok határleírásában egymás után álló *sar feu* és *eri itu* két külön határobjektum, mivel észrevette a két kifejezés közötti szövegtagoló pontot (Melich 1914). Ebből arra következtettek, hogy Melich – bizonyára az etimológiai szótár előmunkálatai során – nagyon körültekintően vizsgálta meg az oklevelet. S nézetem szerint ennek során szerzett felismerésének a következménye az a megjegyzés, amelyet a szóvégi *ó* hang kialakulásának idejét elemezve a Königsbergi szójegyzékhez fűzött nyelvészeti véleményében lábjegyzetben tett: „Az 1055-i *segisto* adat nem idevaló” (Melich 1916: 261, jegyzet).

Szinnyei József elfogadva Melich fent idézett megállapítását – bár hiányolva annak indoklását –, valamint észrevételezve azt, hogy Melich a TA *ohut* adatát is mellőzte az *ó* hang kialakulásával foglalkozó elemzése során, 1917-ben az alábbi, immár módosított elgondolását fogalmazta meg: „az a gondolatom támadt, hogy az *ohut* szót valószínűleg nem *ó-út* (*ó-ut*)-nak, hanem *oy-út* (*oy-ut*)-nak kell olvasnunk, tehát az *o* betű nem *ó-t* jelöl benne... Az *ó* szó ugyanis, a mely korábbi *ou*-ból fejlődött... s ez még korábbi *ov*-ból... gyenge foka lehet az *agg* < *og*... szónak” (Szinnyei 1917: 65). Szinnyei az *ou*- és az *ov*- adatokat 13. századi, az *og*-nak megfelelőeket 14. századi forrásokból idézte. Szinnyei tehát a TA egy adatára alapozott hangtörténeti elgondolás alapján vetette fel, hogy az *agg* és az *ó* közös gyökerű szavak lehetnek.

2.4. Hogyan vélekedett a szakirodalom a későbbiekben az *agg* és az *ó* összetartozásának kérdéséről?

A TESz 1967-ben megjelent első kötete tényként említi az *agg* és az *ó* közös finnugor eredetét, s ezt mondja: „Az alapnyelvi alak... kétirányú változása következtében a magyarban *ó* 'régí' ~ *agg* szópár” alakult ki (TESz 1: 102 *agg*). Az *avul* szócikkben, amely származékként említi az *avik*, *avatag*, *avitt* szavainkat is, ezt olvassuk: „A szócsalád tagjai származékszók: alapszavuk azonos az *agg* ~ *ó*¹ melléknév finnugor eredetű előzményével.” S határozottan kijelenti: „az *ó*¹ és *avul* szók családjának másféle, az *agg*-tól független finnugor, illetőleg uráli származtatása ... téves” (TESz 1: 203 *avul*).

Külön szócikkben tárgyalja az *aggódik* igét és annak származékait, közöttük az *aggik* 'aggódik, törődik valamivel' szót. Ennek esetében háromféle etimológiát vesz számba. Elsőként a szóhasadást említi, miszerint „az itt tárgyalt szavak között elsődlegesnek látszó *agg*: > *aggik* igei tag eredetére nézve azonos a 'régí' jelentésű *agg* melléknévvvel, illetőleg annak *aggik* igei megfelelőjével”. A második és a harmadik esetben finnugor származtatást, de az *agg* címszónál említettől különböző töből való eredetet említ (TESz 1: 103–104).

A TESz első kötetével ellentétben – meglepő módon –, az MSzFE ugyanekkor megjelent első kötete az *ó* és az *agg* közös eredetének kérdésében két különböző lehetőséget tart elképzelhetőnek, s egyiket sem tartja valószínűbbnek a másikkal: vagy összetartozik a két szó vagy nem (MSzFE 1: 71–72). Külön címszó alatt szerepel az *aggódik* szócsalád (MSzFE 1: 72–73).

A TESz 1970-ben megjelent második kötetében az *ó* címszó alatt már két lehetséges etimológiát említ: az első szerint az *ó* „az *agg* melléknévnek ősmagyar kori nyelvjárási különfejlődéssel létrejött változata”, a második szerint „ősi örökség az uráli korból”; de hozzáteszi, hogy az első magyarázat a valószínűbb (TESz 2: 1063).

Az MSzFE-nek 1978-ban megjelent harmadik kötete az *ó* címszó alatt első lehetőségként az uráli származást hozza, s másodikként jegyzi meg, mindössze egy sorban: „esetleg az *agg* ... szóval tartozik össze” (MSzFE 3: 495).

Szokatlanul mondható, hogy a TESz és az MSzFE nézete érzékelhetően eltér egymástól.

2.5. Az Uralisches Etymologisches Wörterbuch 1986-ban megjelent első kötete is nyitva hagyja az *agg* és az *ó* szócsaládjai összetartozásának kérdését. Összesen négy etimónnal találkozunk e két magyar szócsalád tagjaival. Nézetem szerint Rédei Károly azt érzékelteti, hogy kétséges az összetartozásuk, valamint, hogy ennek eldöntése alapvetően magyar nyelvtörténeti probléma.

Az *agg* eredeztetését lehetségesnek tartja a finnugor **soŋk3* 'öreg; öregszik' alakból a **soŋk3* > ősmagyar **soŋg3* > ómagyar *og* > *agg* fejlődési folyamaton keresztül. Amennyiben az *ó* ~ *avul*, valamint az *agg* szócsaládjá összetartozik – írja az UEW –, akkor egy finnugor **soŋ3* alakból származtatható egyrészt a **soŋk3* (**soŋ3* > **soŋk3*), amelyből az előbbi fejlődéssoron keresztül alakulhatott ki az *agg*, másfelől ugyanebből a **soŋ3* alakból származtatható a **soŋ3* > ősmagyar **soγ3* > **oγ* > ómagyar **ou* > *ó* fejlődési folyamat eredményeképpen a magyar *ó* (UEW 1: 448 **soŋk3* (**soŋ3*³)).

A fentiekhez kapcsolódva megjegyzem, hogy az **ou* elől el is hagyható a csillag, l. a lentebb idézett *oubuda* ~ *ovbuda* példákat.

Az *ó* ~ *avul* szócsalád magyarázható az uráli alapnyelvi **oma* 'rég, előző' etimónból is (UEW 1: 337).

Az *aggód-* esetében az etimológiai szótár kérdőjellel említi az **aŋke* 'szűk, szorult; szorultság (szorongattatás); (el-, be-)szűkül' (UEW 1: 12), valamint a **šoŋk3* 'szűk, szorultság; szűkül' (UEW 1: 501) kiindulási lehetőségeket.

Az EWUng követve az UEW-t, nyitva hagyja a két szócsalád összetartozásának kérdését. A TESz-hez hasonlóan külön címszót szentel az *agg* 'öreg' valamint az *aggik*¹ 'aggódik' szócsaládnak, s ez utóbbi esetében a TESz-hez hasonlóan első lehetőségként azt említi, hogy összefügg az 'öreg' jelentésű szócsalád-

dal (EWUng 1: 10, 10–11). Az *ó* esetében is lényegében a TESz nézetét követi (EWUng 2: 1052).

3. Mielőtt gondolatmenetünkben tovább haladnánk, érdemes közelebbről megvizsgálni az *ó* szócsaládhoz tartozó *avas* (és *avar*) szavainkat.

Régóta ismeretes, hogy az *avas* összefügg az *ó*-val. Amint említettem, már a Czuczor–Fogarasi szótár ezt mondja az *avas* szóról: „Mint az *av* azaz *ó* gyök származéka általán jelent régiest, a maga nemében *avultat*” (CzF 1: 226).

1929-ben Csűry Bálint az „Érintkezésen alapuló névátvitel” című akadémiai székfoglalójában az *avul* és az *avas* jelentésfejlődéséről ezt mondja: „*Avik*, *avul* eredetileg csak azt jelentette: ‚veterasco, alt werden‘. Később: ‚vetustate corrumpitur‘. „A jó *avul* is, javul is,“ mondja Dugonics közmondása (...). Az *avas* melléknév eredetileg csak azt jelentette: ‚régí‘. „Az *ó* és *avas* borok inkább használnak a természeti testnek, mint az újjak“ (...) ... „Akár új s akár *avas* igével magyaráltassék az istentül kijelentett igazság“ (...). Mai jelentése: ‚a régiség miatt megromlott ízű‘, pl. *avas* szalonna, *avas* zsír, *avas* túró.” (Csűry 1929: 38).

A TESz az *avas* esetében első jelentés alatt tárgyalja az erdőkkel kapcsolatos különféle előfordulásokat és külön, a második jelentés alatt az ‚állásban megromlott étel‘; ‚régí‘; ‚elavult‘ adatokat (TESz 1: 201: *avas*¹, 202: *avas*²). Igaz, az első jelentéshez a két lehetséges etimológia közül először az *avas*² adattal való azonosságot említi. Az *avas*²-nél ezt olvassuk: „Származékszó. Alapszava a ‚régí‘ jelentésű *ó* előzménye, illetőleg a ‚megöregszik‘ jelentésű *avik* töve.”

Hasonlóképpen az *avar*¹ szónál: „Származékszó. Alapszava, az *avul*, *avas*², *ó*¹ stb. szócsalád töve” (TESz 1: 201).

1973-ban Balassa Iván adatokban igen gazdag közleményében arra a következtetésre jutott, hogy indokolatlan az *avas* két jelentéscsoportjának elkülönítése, annak ellenére, hogy az első csoportbeli előfordulások esetében értékes, kiváló minőséget jelent, a második csoportban viszont ‚megromlott, hitvány‘ a konnotációja. Balassa indoklása kissé módosítja, mindamellett lényegét illetően megerősíti a TESz érveit, melyeket az *avas*¹-nél az elsőként említett etimológia indokaként közöl. Balassa szerint „A jelentésbeli eltérés magyarázatát abban kell keresnünk, hogy az erdő, ahogy növekszik, öregszik, mind értékesebbé válik, különösen ha azt makkoltatásra is használhatták. ... Ezzel szemben az évenként megújuló növények... előző évi maradványait jelentő *avas* jelző [azok] gyenge minőségére vonatkozik. Az idő múlása pedig éppen az ételeknek árt leginkább.” Ezen gondolatmenet alapján az eredeti ‚öreg‘ jelentésből vezeti le a ‚öreg szálas erdő‘ → ‚makkos erdő‘ → ‚tilalmas erdő‘ jelentéseket egyfelől, s a ‚száraz, korhadt (fű, nád)‘ → ‚elavult‘ → ‚állásban megromlott (étel, ital)‘ jelentéssort másfelől (Balassa 1973: 296–301).

Hasonlóképpen az *avar* számos jelentését is a ‚régí, száraz‘-ból vezeti le (Balassa 1973: 301–303).

Az EWUng némi hangsúlyeltolódással reagált Balassa következtetéseire (EWUng 1: 61: *avar*¹, *avas*¹, *avas*²).

A fentiekben ismertetett gondolatmenet alapján az erdőekkel kapcsolatban már a 13. századtól kezdve jelentkező *Owos*, *Ows*, *Owas* adatokat is a 'régí' jelentésű *ov-* tőhöz csoportosíthatjuk.

4. Az előző pont eredményeire is tekintettel vegyük számba az *ó* szócsaládjának legkorábbi adatait! Az 1055. évi tihanyi oklevél mindeddig idetartozónak vélt adatával külön, az 5. pontban fogok foglalkozni.

4.1. Az *ó* szavunk legkorábbi előfordulásait az 1015-re datált hamis pécsváradai alapítólevélben találjuk, a kétszer is előforduló *Aruk et Owvt* kifejezésben (DHA 74/15. sor, /16. sor). A hamis oklevél megírására Szentpétery Imre szerint valószínűleg az 1220-as években (Szentpétery 1938: 139 [331]), Györffy György szerint 1228 előtt került sor (DHA 72). Hangsúlyozni szeretném, hogy a DHA kritikai jegyzeteiben szereplő *Ou utu* csupán Györffy konjektúrája egy fenn nem maradt 15. század eleji oklevélre vonatkozóan (DHA 74/44. sor).

Nem sokkal későbbi az *avas* legkorábbi adata: 1236: *Owos* (TESz 1: 201).

S biztosan 1285 előtről való a ma Budapest részét képező *Óbudának* a Kismartoni-kódexbeli – hagyományos néven Kézai-krónikabeli (a szóhasználatról Holler 2009: 303) – *Oubuda* (SRH 1: 156/12. sor), s a Képes Krónikában feljegyzett *Ovbuda* neve (SRH 1: 269/1. sor).

A fenti adatokat etimológiai szótáraink az *ó* címszó alatt nem említik.

4.2. Ezzel szemben – a tihanyi oklevél *ohut* adata mellett – mind etimológiai szótáraink, mind az MSzFE is legkorábbiként szerepeltetik az „1211: Fuentuhout hn. (PRT. 10: 510)” adatot (TESz 2: 1063, EWUng 2: 1052, MSzFE 3: 495), mely nézetem szerint alaptalanul kerül említésre ehelyütt.

A helynév a Tihanyi összeírásban egy birtok határleírásában fordul elő, melyet az Oklevélszótár a „*Fövény, fëvény? föény? főiny?*” címszó alatt hoz a szövegkörnyezetével együtt, s a *fuentuhout* szó után okkal tesz egy csodálkozó „[így ?]” megjegyzést (OkISz 276-277). Szamota és Zolnai kritikai érzékét dicséri, hogy a szótárban máshol nem közölték ezt az adatot.

Erdélyi László 1904-ben „Fuen-tu-hout” tagolásban és a bizonytalanságát kifejező „Fövény-tő... (?)” részleges értelmezéssel közölte (Erdélyi 1904: 397), majd a Pannonhalmi Rendtörténet Tihany-kötetében már „Fövenytóhát”-ként értelmezte (PRT 10: 430). Egy évszázaddal később a Korai Magyar Helynévszótár – kérdőjellel! – „Fövény-tő út”-nak írta (KMHsz 1: 105). A fentiekkel szemben a TESz a *fuentuhout* adatot a *fövény* és az *ó* címszavak alatt közli (TESz 1: 969, 2: 1063), vagyis a *fuen-tuh-o-ut* tagolásban értelmezi; az EWUng követi a TESz-t.

Magam úgy vélem, hogy e háromrészes helynév középső részében a *tuhad* 'feltöltődik, feltorlódik' szavunk (TESz 3: 996 *tuhaszt*; ÚMTSz 5: 484 *tuhad*, *tuhadás*) *tuh* töve, ill. annak egyes szám 3. személyű birtokos alakja rejlik, s ennek fényében kétségesnek tartom, hogy e helynév indokoltan szerepel etimológiai szótárainkban az *ó* címszó alatt.

5. Amint korábban láttuk, a TA-beli *ohut* adatnak meghatározó szerepe volt abban, hogy Szinnyei József hangtörténeti elgondolása összekapcsolta az *agg* és az *ó* szócsaládjait. Vizsgáljuk meg e szót közelebbről!

5.1. Az 1055. évi tihanyi oklevél előoldalának 30. sorában, a *mortis*-nak nevezett birtok határleírásában olvashatjuk az *ohut cuta* határpont nevét. Ennek jelentését illetően – az egyetlen Erdélyi Lászlót kivéve – mindeddig teljes egyetértés mutatkozott a tihanyi oklevéllel foglalkozó kutatók között. Szamota Istvántól Hoffmann Istvánig mindenki 'ó-út kútja'-ként értelmezte (Szamota 1895: 140; Hoffmann 2010: 140). A már Szamota tanulmányában ennek kapcsán megemlített okleveles adatok közül az 1479. évi *ovth*, s az 1542-ből való *Ohwht* esetében a 'régí út' jelentést a szövegkörnyezet teljesen egyértelművé teszi, s a szakirodalom e két adatot analóg példák gyanánt azóta többször is idézte.

A kifejezés értelmezését illetően csak Erdélyi László, a Tihanyi apátság történetének monográfusa jelentett kivételt, aki a *Hahot*-kútja értelmezést adta meg, de emellett az *Ahot*-kútja lehetőséget is felvetette (PRT 10: 421; a névmutatóban 863, 889). Mindkét esetben az előtag nyilván személynév vagy területnév lenne. Kétségtelenül a szóeleji *h* szabad változásának, valamint a vokálisok nyíltabbá válási tendenciájának ismerete alapján tételezte fel Erdélyi a *Hahot*-kútja vagy az *Ahot*-kútja értelmezést.

Hoffmann István az *út*-ra vonatkozóan megemlíti, hogy az oklevélben „ez az egyetlen olyan szó, amely véghangzós és véghangzó nélküli formában egyaránt szerepel”, de meglepő módon ezt nem tartja problematikusnak. Megállapítja továbbá, hogy a „*kút* a régi névanyagban ... főleg személynévi előtaggal áll ..., de előfordul helynévi főtagok mellett is” (Hoffmann 2010: 140).

5.2. Az *ohut* általánosan elfogadott 'ó-út' értelmezésével kapcsolatban több, különböző típusú nehézség említhető (Holler 2011: 86–89):

a) Helynév-tipológiailag példa nélküli a középkori magyar helynévanyagban, hogy egy birtokos szerkezettel jelölt *kút* egy *út*-hoz tartozzon. A KMHsz első kötete a *kút* címszó alatt 15 birtokos szerkezetű adatot említ, ezek döntő többségénél a birtokos személynév, ritkán területnév, de sohasem egy *út* (KMHsz 1: 168).

b) Az *ohut* adatot illetően rendkívül meglepő, hogy ennek 'ó-út' jelentését feltételezve az *út* az oklevél egyetlen olyan szava lenne, amely egyszer tö-

véghangzó nélkül, egyszer tövéghangzóval fordulna elő a szövegben, és pedig az oklevél egymás utáni soraiban: az *ohut* a 30. sorban, a *hodu utu* 'hadút' a 31. sorban szerepel! Ez utóbbi esetben nemcsak az 'út' utótag, hanem a 'had' előtag is tövéghangzós. Mindez az 'ó-út' jelentést önmagában kétségessé teszi.

c) S megjegyzést érdemel, hogy az *ó* szavunk *oh* alakban történő lejegyzése egyedi előfordulás volna a szó 16. századnál korábbi jelentkezései között. Ugyanis a 15. század végéig az *ó* írott alakja minden általam ismert forrásadatban *ou*, *ov*, *ow* vagy *o*.

Egyetlen olyan esettel találkoztam, amely kivételt jelenthetne a fenti szabályszerűség alól. Györffy György „Ó-vár” jelentést tételez fel egy olyan helynév esetében, amely 13. századbeli két felbukkanásakor 1239: *Oluar*, ill. 1292: *Olwar* alakban szerepel (Györffy 1963–1998/1: 466). A KMHsz azonban helyesen *Olvar* formában értelmezi (KMHsz 1: 207). Így biztosan állíthatjuk, hogy ez az 1239. évi adat indokolatlanul került említésre a TESz és az EWUng *ó* szócikkében (TESz 2: 1063, EWUng 2: 1052).

A *h*-val írt *oh* 'régí' szavunk csak 16. századi és későbbi adatokban fordul elő: az OklSz *ó* szócikkében a *h*-val írt változat 1542-től jelentkezik, a Nyelvtörténeti Szótár legkorábbi *h*-s adatai a Jordánszky-kódexből (1519) és az Érdy-kódexből (1527) valók (NySz 2: 1091).

A fentiekben vázolt nehézségek kétségessé teszik, hogy az *ohut* valóban 'ó-út' jelentésű lenne. Felvetődik annak lehetősége, hogy az *ohut* esetleg személynév, vagy akár önálló helynév is lehet; az előbbi esetben a kút tulajdonosát nevezné meg, az utóbbi esetben azt a lokalitást jelölné a szó, amelyhez a kút tartozik.

Márpedig, ha a TA *ohut* szava nem 'ó-út' jelentéssel bír, akkor elesik az az egyetlen forrásadat, amely a két szócsalád etimológiai összekapcsolásának hangtörténeti hátterét igazolná.

6. Mielőtt a rokon nyelvi adatok tanúságtételére hivatkoznánk, vizsgáljuk meg közelebbről az EWUng-ban két külön szócikkben tárgyalt *aggik*¹ és *aggik*² szavainkat!

6.1. Az EWUng az *aggik*¹-hoz sorolta az *aggaszt*, *aggódik*, *aggodalom*, *aggodalmaskodik*, *aggály* származékokat. Ez a jelentéscsoport foglalja tehát magába a lelki megnyilvánulásokra vonatkozó 'szorong, búsul; töpreng valamin' jelentéseket, valamint a tájszavakban, tájnyelvi frazémákban jelentkező '<valamely anyag> térfogatában kisebb, tömörített, sűrűbb lesz; összezsugorodik, összetöpped, összeesik' jelentést – melyek idetartozását legelőször Munkácsi Bernát vette észre (ÁKE 122–123).

Ezeknek a látszólag meglehetősen távoli jelentéssel bíró szavainknak az etimológiai összetartozását illetően így érvelt Gombocz Zoltán: „Kétségkívül igaza van tehát Munkácsinak, midőn a lelki jelentésű *aggik* (...), *aggaszt*, *aggódik* igéket a következő népi szavakkal veti egybe: *meg-aggik*: „túróvá keményedik“, Palócszág; *aggódik*: „túróvá képződik“ (aludt tej, meleg helyen) Nógrád; *aggott tej*: „aludt tej“, Szeged, Udvarhelym.; *meg-aggódik* „összeesik (a szőlő a kosárban)“, Somogy., MTSz.” (Gombocz 1909: 126).

Vagy más alkalommal: „Az *aggódás* a szorongás, szívelszorulás érzésével szokott járni. A hasonló etymonok egész sora bizonyítja a testi és a lelki állapot kapcsolatának közvetlenségét : francia *angoisse*, olasz *angoscia*, spanyol *congoxa* (ó-sp. *angoxa*) < lat. *angustia*; német *angst* ~ *enge*; görög *ἄγγω* ‚zusammenpressen‘ és ‚ängstigen‘; magyar *aggik*, *aggódik*, *aggodalom*, eredetileg ‚szorul, szorongás‘ (vö. a népnyelvben még ma is: a szőlő *megaggodik*: összeesik; az aludt tej *megaggik*: turóvá keményedik), magyar *szorongás*, *töprengés*, a mely utóbbi kétségkívül a *töpic*, *töpörődik*, *töppedt* szócsaládba tartozik” (Gombocz 1911: 107).

Közel nyolc évtizeddel később Benkő Loránd hasonló megállapításokat tesz: „...a félelem, ijedelem, szorongás érzékelése részben a reszkető mozgás (...), részben az összeszorulás (*szorong*, *aggódik* R. ’összeszorul’, *töpreng* R. ’félve összehúzódik’ stb.) irányából táplálkozik” (Benkő 1988: 140).

6.2. Az EWUng osztályozásában az *aggik*² köréhez tartozik az ’öregszik, vénül’ ige, valamint az *agg* melléknévi és főnévi használatban: ’nagyon öreg, idős, éltes <személy>’, ’nagyon régi, öreg ódon <tárgy, dolog>’ jelentésben.

A nyelvtörténeti szakirodalomban olyan, figyelemre méltó érvekkel is találkozhatunk, amelyek az *aggik*¹ és az *aggik*² jelentéscsaládok összetartozására utalnak.

Így vélekedett erről már Czuczor Gergely és Fogarasi János is: „Minthogy ... a bú, töprenkedés felől azt tartjuk, hogy idő előtt vénit, innen aggni = oly valamivel gyötörni fejünket, ami aggá tesz”. Érvelésük alátámasztására szláv tükörjelentés-párokot is említenek (CzF 1: 44).

Vagy nézzük a TESz-ben olvasható nyilvánvaló megállapításokat: „Az öregség ... gyakran jár együtt testi összetöpörődéssel és lelki aggályoskodással ... az *agg* és az *aggódik* amúgyis keveredett. Egyes régi és népnyelvi alakulatokról, főleg az *aggaszt* és *aggság* származékokról nem is mindig dönthető el teljes bizonyossággal, hogy melyik szócsalád adatai közé tartoznak” (TESz 1: 103 *aggódik*).

Valóban, az ’összezsugorodik, összetöpped, összeesik’ jelentéscsoport legalább annyira kapcsolódik az *aggik*¹-nél említett ’szorong, búsul; töpreng valami’ jelentéscsoporthoz, mint az *agg* ~ *aggik*² szócikkben szereplő ’öregszik, vénül’ és ’nagyon öreg, idős, régi’ jelentésű szavainkhoz.

E szemantikai kapcsolódásokra tekintettel, továbbá hivatkozva arra, hogy mind a TESz, mind az EWUng a két jelentéscsoportot illetően első lehetőségként a szóhasadást, illetve a belső fejlődést említi (TESz 1: 103 *aggódik*; EWUng 1: 10 *aggik*¹), semmi akadályát nem látom annak, hogy az *aggik*¹ és az *aggik*² szócikkeket összevonva, a különböző jelentéscsoportokat egyetlen címszó alatt tárgyaljuk.

A fentiekben említett különböző jelentések az *aggik* 'összezsugorodik' alapjelentéséből eredeztethetők; ebből jöhetett létre egyfelől a 'szorong', 'búsul', másfelől a 'megöregszik', 'öreg' jelentéscsoport. Természetesnek látom e három különböző jelentéscsoport összefüggését, tehát egyrészt a konkrét fizikai változás, másrészt az ilyen fizikai változás mögött személyek esetében meghúzódó pszichés jelenségek, harmadrészt az ilyen fizikai és pszichikai jelenségeket jellemzően okozó, vagy éppen ezek hatására létrejövő állapot megnevezéseinek összetartozását és jelentésátvitellel történő magyarázatát. Az ilyen jellegű jelentésátviteli folyamat feltételezésének jogosságát alátámasztja az *aggik*-kal – szemantikai tekintetben is – szoros analógiát mutató régi *töpic* ige kiterjedt szócsaládja (TESz 3: 967 *töpörödik*, TESz 3: 968 *töpreng*, TESz 3: 968 *töpörtyű*, TESz 3: 974 *törpe*), amely esetében egyrészt a *töpörödik*, másrészt a *töpreng*, harmadrészt a *töpörtyű* és a *törpe* képviselik a fentiekben említett három jelentéscsoportot.

7. Fordítsuk figyelmünket a rokon nyelvi adatok felé.

7.1. Az *agg* szócsaládjához kapcsolódó és az MSzFE, valamint az UEW által említett rokonnyelvi adatok döntő többségét Fuchs Dávid és Beke Ödön közleményeiben találhatjuk meg (Fuchs 1923–1924: 82–84; Beke 1934: 94).

A magyar *agg* szócsalád tagjai három alapnyelvi etimonnál jelentkeznek az UEW-ban. Az EWUng által az *aggik*¹ alatt számon tartott jelentések közül az *aggód-* 'sich kümmern' azaz 'gondoskodik'; (dial.) 'zu Quark aus Kuhmilch werden (saure Milch am warmen Ort)' azaz 'túróvá válik (aludt tej, meleg helyen)'; (dial.) *óg-* 'sich ängstigen, sich kümmern, für etwas Sorge tragen' azaz 'szorong, búsul, gondban van' jelentéseket – kérdőjellel – a lényegében azonos 'eng, bedrückt, Bedrängnis; eng werden', azaz 'szűk, szorult, szorultság; szűkül' jelentéstartománnyal jellemzett **aŋke* (UEW 1: 12), illetve **šonk3* (UEW 1: 501) FU (finnugor) etimonoknál említi.

Az EWUng-ban az *aggik*² szócikkhez tartozó *agg* 'Greis; sehr alt', azaz 'idős, nagyon öreg'; (altung.) *agg-* 'altern, alt werden', vagyis 'öregszik, megöregszik' jelentést a **šonk3* (**šon3*³) 'alt; alt werden' azaz 'öreg; öregszik' (UEW 1: 448) FU (finnugor) etimonnál közli.

Megvizsgálva a fenti szócikkben található, zömükben Fuchs és Beke közleményeiből átvett rokonnyelvi adatokat, arra a megállapításra jutunk, hogy

nemcsak a **šonk3* 'eng, Bedrängnis; eng werden' (UEW 1: 501) alatt említett votják S *šug* 'schwerlich, mühsam, Beschwerlichkeit, Mühe, Plage; traurig, bekümmert, Trauer, Kummer, Schmerz, Leid', (Wichm.) G *šug* 'eng, unbequem, schwer', zürjén S P *šog* 'Trauer, Sorge, Betrübnis (S P); Ermattung, Schwäche, Übelkeit, Neigung zum Erbrechen (P)', PO *šog* 'Mattigkeit, Schwindel, Leid' adatok, hanem a **sonk3* (**son3³*) 'alt; alt werden' (UEW 1: 448) alatt említett cseremiszi KB *šonγδ* 'alt', U B *šonγo* 'id.; Greis; Alter' adatok is jól egyeztethetők hangtanilag a **šonk3* etimonból való származtatással.

Ennek alapján felmerül annak a lehetősége, hogy a magyar *agg* szócsaládnak mindkét jelentéscsoportját a FU **šonk3*-ból eredeztessük, éspedig a FU **šonk3* > ősmagyar **šonγ3* > ómagyar *og* > *agg* fejlődési folyamaton keresztül.

Természetesen fontos számon tartanunk azokat az észti és finn szavakat, amelyek Gombocz Zoltán megfigyelése szerint „mind hangalak, mind jelentés dolgában pontos másai a magyar *aggik* igének” (Gombocz 1909: 126). Közöttük említi a finn *ankea* 'szoros, szigorú, nyomasztó, nehéz; szorult, szükségben lévő' melléknevet is. A Gombocz által említett adatok – a magyar *aggód-* mellett, ahhoz hasonlóan – ugyancsak kérdőjellel szerepelnek az UEW **anke* szócikkében (UEW 1: 12).

Gombocz 1909-ben megemlíti a következőket: „Már Lindström-nek (...), Lönnrotnak (az *ankea* című szó alatt) s újabban Munkácsinak is (ÁKE 122.) feltűnt, hogy hasonló hangalakú és jelentésű ige az indogermán nyelvcsaládban is van Nem lehetetlen tehát, hogy ebben az esetben is régi, finn-ugor korbéli indogermán jövevényszóval van dolgunk” (Gombocz 1909: 126). Rédei Károly is megjegyzi, hogy a balti finn szavak esetleg germánból való átvételek, utalva a gót *aggwus* 'eng' etimonra (UEW 1: 12). Tekintettel arra, hogy a finn etimológiai szótár az *ankea* szócikkében (SSA 1: 76) az ősgermán **angwu*, **angwi(a)* alakból származtatja a szót, ugyancsak megemlítve a gót *aggwus* 'keskeny, szűk' etimont, mindez felveti az indogermán eredet lehetőségét.

7.2. Ami az *ó* ~ *avul* szócsaládot illeti, az *agg* szócsaláddal való összetartozását feltételező, a **son3³*-ból történő közös származtatásnál jóval természetesebbnek tűnik az *ó* 'alt', *avar* 'das dürre Gras, Laubstreu', *avas* 'ranzig' szavainknak az uráli **oma* 'alt, vorig, vorherig' azaz 'rég, előző'-ből való származtatása (UEW 1: 337), amelyet a szótár csak kérdőjellel jelöl.

A magyar *ó* ~ *avul* szócsalád az alábbi fejlődési soron keresztül magyarázható: U **oma* > FU **oβ3* > ma. **oβ*; innen egyfelől ma. **oβ* > **oβos* > *ovas* > *avas*, másfelől ma. **oβ* > *ou* > *ó*.

A fenti fejlődésment szoros analógiát mutat a jurák szamojéd *χαβ* alakból kikövetkeztethető U **kum3* > FU **χuβ3* > ma. **χoβ*; innen egyfelől ma. **χoβ* > **χoβos* > *havas*, másfelől ma. **χoβ* > **χou* > *hó* fejlődéssel.

8. Összegezve a fentieket, az adatok elemzése arra utal, hogy célszerűnek tűnik két, egymástól etimológiailag független szócsalád létét feltételeznünk:

a) az *agg*, *aggaszt*, *aggódik*, *aggodalom*, *aggály* és származékaik szócsaladját egyfelől, amelybe tehát nemcsak az 'öregszik', 'nagyon öreg (személy)', 'nagyon régi (tárgy, dolog)' jelentésű szavaink, hanem mind a 'szorong, búsul; töpreng valamin', mind az 'összezsugorodik, összetöpped, összeesik' jelentésű szavak beletartoznak; ennek feltételezhető finnugor alapnyelvi etimonja a **šonkz*;

b) az *ó*, *avul*, *avas*, *avar* és származékaik szócsaladját másfelől, amelynek uráli alapnyelvi etimonja az **oma*.

Irodalom

- Balassa Iván (1973), A legeltetés három műszava: *avas*, *avar*, *havas*. MNy 69: 296–305.
- Beke, Ödön (1934), Zur geschichte der finnisch-ugrischen s-laute. FUF 22: 90–122.
- Benkő Loránd (szerk.) (1967), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Első kötet. A–Gy. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 1.
- Benkő Loránd (szerk.) (1970), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Második kötet. H–Ó. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 2.
- Benkő Loránd (szerk.) (1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Harmadik kötet. Ö–Zs. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 3.
- Benkő Loránd (1988), A történeti nyelvtudomány alapjai. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő, Loránd (Hrsg.) (1993), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I. Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng 1.
- Benkő, Loránd (Hrsg.) (1995), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen II. Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng 2.
- CzF = Czuczor Gergely – Fogarasi János, A magyar nyelv szótára. 1–6. kötet. Emich Gusztáv, [1–5.] Pest, [6.] Budapest. 1862–1874.
- Csúry Bálint (1929), Érintkezésen alapuló névátvitel. (Székfoglaló értekezés) Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. 24/12. [recte: 13.] szám. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- DHA = Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I. Redidit Györfly, György. Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest. 1992.
- Erdélyi László – Sörös Pongrác (szerk.) (1912–1916), A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII. Stephaneum, a Szent-István-Társulat nyomdája, Budapest. = PRT.
- Erdélyi László (1904), A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása. NyK 34: 388–416.
- EtSz = Gombocz – Melich 1914–1944.
- Fuchs, D.[avid] R.[afael] (1923–24), Etymologische Beiträge. 5. Syrj. *šog* 'trauer, kummer', wotj. *šug*. FUF 16: 82–84.
- Gombocz Zoltán – Melich János (1914–1944), Magyar etymológiai szótár I–II. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = EtSz.

- Gombocz Zoltán (1909), *Aggik, aggódik*. MNy 5: 125–126.
- Gombocz Zoltán (1911), *Képzettársulás és jelentésváltozás*. MNy 7: 97–108.
- Györffy György (1963–1998), *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hoffmann István (szerk.) (2005), *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. A Magyar Névértéktudományi Kiadványai 10. [Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke], Debrecen. = KMHsz
- Hoffmann István (2010), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névértéktudományi Kiadványai 16. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Holler László (2009), *Anonymus és a „senonok hegyei” meg az „aliminus népek”*. Árpád-kori történeti szövegek fejlődési modelljének első közelítése. MNy 105: 300–324, 431–449.
- Holler László (2010), *Az 1055. évi tihanyi oklevélben említett két birtok lokalizálása. Javaslat a lacus segisti és a bagat mezee határu birtok elhelyezkedésére*. In: Hoffmann István – Tóth Valéria (szerk.), *Helynévtörténeti tanulmányok 5*. A Magyar Névértéktudományi Kiadványai 17. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 47–82.
- Holler László (2011), *Az 1055. évi tihanyi oklevélben szereplő mortis birtok lokalizálása*. In: Hoffmann István – Tóth Valéria (szerk.), *Helynévtörténeti tanulmányok 6*. A Magyar Névértéktudományi Kiadványai 23. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 67–110.
- Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (toim.) (1992), *Suomen sanojen alkuperä*. 1. A–K. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 1.
- Jakubovich Emil (1923–1924), *A tihanyi alapítólevél olvasásához*. MNy 19: 78–87, 20: 9–21.
- KMHsz = Hoffmann 2005.
- Lakó György (szerk.) (1967), *A magyar szókészlet finnugor elemei*. Etimológiai szótár. I. kötet. A–Gy. Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE 1.
- Lakó György (szerk.) (1978), *A magyar szókészlet finnugor elemei*. Etimológiai szótár. III. kötet. N–Zs. Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE 3.
- B. Lőrinczy Éva (főszerk.) (1979–2010), *Új magyar tájszótár 1–5*. Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÚMTSz
- Melich János (1914), *A tihanyi alapító oklevél egy helyéről*. MNy 10: 126–128.
- Melich János (1916), *A Königsbergi szójegyzék*. Nyelvészeti vélemények 2. MNy 12: 258–263.
- Munkácsi Bernát (1901), *Árja és kaukázusi elemek a finn–magyar nyelvekben*. I. kötet. Magyar szójegyzék s bevezetésül: a kérdés története. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = ÁKE
- NySz = Szarvas – Simonyi 1890–1893.
- OklSz = Szamota – Zolnai 1902–1906.
- PRT = Erdélyi – Sörös 1912–1916.

- Rédei, Károly (Hrsg.) (1988), *Uralisches etymologisches Wörterbuch. Band I. Uralische und finnisch-ugrische Schicht.* Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 1.
- SRH = *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* Szerk. Szentpétery Imre. I–II. Academia Litter. Hungarica, Budapest. 1937–1938.
- Szamota István (1895), A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele mint a magyar nyelv legrégebb hiteles és egykorú emléke. *NyK* 25: 129–167.
- Szamota István – Zolnai Gyula (1902–1906) *Magyar oklevélszótár.* Hornyánszky Viktor könyvkereskedése, Budapest. = OklSz
- Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond (1890–1893), *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig.* I–III. Hornyánszky Viktor akadémiai könyvkereskedése, Budapest. = NySz
- Szentpétery Imre (1938), Szent István király oklevelei. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* 1–3. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 1938. 2: 133–202.; *Szent István Emlékkönyv.* (Részleges reprint kiadás) Szent István Társulat, Budapest. 1988. 325–394.
- Szinnyei József (1916), A Königsbergi szójegyzék. *Nyelvészeti vélemények* 1. *MNy* 12: 248–258.
- Szinnyei József (1917), A magyar hangtörténethez. *MNy* 13: 65–71.